
Cornelis Stoffels bijdragen aan de tweetalige lexicografie

Door Jan Posthumus

1. Inleiding

Cornelis Stoffel (1845-1908) wordt terecht als een belangrijke figuur beschouwd in de aanvangsjaren van de Nederlandse anglistiek. Hij ontplooidde zijn activiteiten in een tijdperk waarin de academische studie van het Engels in Nederland nog in de kinderschoenen stond. Hij deed dat aanvankelijk naast een betrekking aan de Amsterdamse Handelsschool, die hij in 1887 om gezondheidsredenen vaarwel zegde. Daarna kon hij als ambteloos burger zijn verdere bestaan geheel in dienst van de wetenschap stellen.

Voor het onderwijs schreef hij leergangen, voor een breder publiek publiceerde hij wetenswaardige artikelen in de *Volksalmanak*. Zijn taalkundige bijdragen kon hij kwijt in het mede door hem opgerichte tijdschrift *Taalstudie* (1879-1890). Qua vakkennis en hantering van het Engels staken zijn bijdragen daarin duidelijk uit boven die van zijn meer dilettantische vakgenoten, gemeenlijk werkzaam als leraar Engels in het Nederlandse middelbaar onderwijs. Meer onder zijn gelijken voelde Stoffel zich in het milieu van de Duitse anglistiek, die in die tijd al een sterke academische traditie had opgebouwd. Tijdschriften als *Englische Studien*, *Anglia* en *Herrig's Archiv* boden gaarne plaats aan zijn artikelen.

Aan deze pionier van de anglistiek, die in de tweede helft van de negentiende eeuw met kop en schouders uitstak boven zijn Nederlandse vakgenoten, is in verschillende publicaties aandacht besteed. Speciaal te noemen zijn hier Swaen (1910), het levensbericht geschreven door een jongere vakgenoot die hem intiem kende, Bunt (1964), met als zwaartepunt de plaatsbepaling van het werk van Stoffel in het licht van latere wetenschappelijke maatstaven, en Pak-Meijer (2009), waarin bespreking van zijn werk een indruk beoogt te geven van de praktijk en status van de studie van de Engelse taal in de Nederlanden rond 1900 en speciaal de blik wordt gericht op Stoffels leerboeken en onderwijsactiviteiten.¹

Terwijl in deze publicaties Cornelis Stoffels lexicografische bezigheden niet geheel ongenoemd blijven, wil ik in deze bijdrage de materie in ruimer detail presenteren, ook omdat niet alles op dit gebied blijkt te zijn getraceerd. Daarbij wordt tevens uitvoeriger gekeken naar de context waarin hij het overgrote deel van zijn bijdragen op dit gebied leverde, te weten de wereld van de Duitse lexicografie.

De grondslag voor Stoffels lexicografisch werk was zijn voortreffelijke kennis van de Engelse taal, die uitstak boven die van het merendeel van zijn Nederlandse en ook van veel Duitse vakgenoten. Zijn intieme kennis van die taal bleek niet ontleend aan een langdurig verblijf in Engeland. Daar, zo zegt Swaen (1910: 171), verbleef hij als twintigjarige jongeman slechts van maart tot eind juli 1866, waar hij (niet nader omschreven) werkzaamheden verrichtte binnen het British Museum. Hij moet van nature over een sterk taalgevoel hebben beschikt waarmee hij alle nuances van het Engels taalgebruik wist te doorgronden. Het geëigende instrument daarvoor was het aandachtig lezen van teksten van allerlei aard, om dan het taalgebruik nauwkeurig te beschrijven en dat in eigen notitie af te zetten tegen wat daarover in de handboeken en woordenboeken te vinden was.²

¹ Verdere gegevens over Stoffels werkzaamheden zijn nog te vinden in Wilhelm (2005). Ook in Posthumus (2011), handelend over Karel ten Bruggencate, komt Stoffel, als in bepaalde opzichten diens mentor, meermalen ter sprake.

² Hoe hij dit deed was te zien in een doos met nagelaten papieren, destijds aanwezig in het Anglistisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen. Bunt (1964: 219) vond daarin 24 dikke cahiers met aantekeningen, een tweedelige Webster Quarto-editie met dichtbeschreven marges en een in 1873 begonnen 'Scrapbook' met zaken die Stoffel qua

Opvallend is zijn juiste interpretatie van tekstpassages waar vakgenoten nogal eens over struikelden. Zo verbeterde hij op vriendelijke toon enkele van Ten Bruggencates verklaringen bij passages in Charles Dickens' *The Cricket on the Hearth* (*Taalstudie*, 7, 1886, 160-162). Soms echter moest er een controverse worden uitgevochten. Dat gebeurde typisch met Duitse vakgenoten. De studie van het Engels mocht daar, anders dan in Nederland, in deze tijd dan reeds academische status hebben genoten, maar qua praktische kennis en vaardigheid waren de Nederlanders niet zelden in het voordeel.³

Als concreet voorbeeld van de terechtwijzing door Stoffel van Duitse onkunde met betrekking tot de betekenis van bepaalde tekstfrases noemen we de woordenwisseling met de Duitse anglist H. Hupe over de interpretatie van 'it might be a claw for the flesh there is upon it', een zinnetje in Dickens' *Christmas Carol*.⁴ Even fel ging het toe in de omvangrijke polemiek met Dr. G. Tanger, de Duitse bezorger van een voor dat land bestemde schooleditie (1889), over uitleg van passages in Dickens' *Christmas Carol*.⁵

2. Losse bijdragen aan woordenboeken

2.1. De *OED*

Op meer directe wijze droeg Stoffel bij aan de lexicografische beschrijving van het Engels door het opsturen van materiaal naar bestaande of in ontwikkeling verkerende woordenboeken, zoals de *OED*, destijds nog bekend onder de oorspronkelijke titel *A New English Dictionary on Historical Principles*. In het voorwerk van deel 1 (1888, xv) vindt men zijn naam in de lijst van degenen die tussen de 2000 en 5000 citaten opstuurden, en geldt hij dan ook als een van de 'principal readers before 1884'.

De verschijning van de eerste aflevering (A – ANT) van dit woordenboek werd door hem in *Taalstudie* 5 (1884: 297-308) uitbundig begroet. Hij zette uitvoerig uiteen hoe dit baanbrekende werk tot stand was gebracht en toonde zijn diepe bewondering met de woorden: 'I cannot better express the feeling with which a cursory inspection of its pages has inspired me, than by saying that it has filled me with *awe*' (*ibid.* 300). Hier vindt hij nu eindelijk, zo toont hij met voorbeelden aan, een adequate beschrijving van woordgebruik dat hij eerder tevergeefs had gezocht in bestaande woordenboeken. Hij expliciteert:

Compared with this, the work of previous English lexicographers pales into mere mechanical book-making. The admirable acumen with which nice shades of meaning are kept asunder and shown to play into each other; the severely historical method by which every word is, by illustrative quotations, made to tell its own history, and the critical sagacity shown in bridging over apparent breaks in the continuity of the development of its meanings, are so many characteristics of the work exemplified in this first part, which to me at least render the study of its more important articles an intellectual treat of the first order (*ibid.*, 301-302).

taalgebruik hadden getroffen. De tegenwoordige bewaarplaats van die doos kon helaas niet meer achterhaald worden.

³ Dit bleef zo tot in de twintigste eeuw. Toen bijvoorbeeld in de jaren zeventig een Duitse hoogleraar in Groningen een lezing kwam houden over 'The American Short Story', liet hij tot teleurstelling van het studentengehoor op het laatste moment weten dat hij zijn praatje toch maar liever in het Duits hield. Dat een Nederlandse anglist iets vergelijkbaars zou doen was ondenkbaar.

⁴ Een opmerking van Stoffel in *Englische Studien* X (1887) 188 vv, werd door Hupe aangevallen in *Anglia* XII (1889) 388 vv en door Stoffel afdoende weerlegd in *Anglia* XIII (1890) 106 vv. De details worden uitvoerig beschreven in Bunt (1964: 216-217).

⁵ Stoffels afsluitend commentaar is te vinden in *Taalstudie* 10 (1889: 344-358). Over het verloop van de affaire, die begon met K. ten Bruggencates kritiek op Tangers uitgave in *Taalstudie* 10 (1889: 22-30), zie Posthumus (2011: 25-26).

‘All teachers and earnest students of English on the Continent’ doen er goed aan zich de afleveringen van dit woordenboek aan te schaffen. Stoffel herinnert zijn lezers er nog eens aan dat redacteur Murray vanaf het begin de geïnteresseerde taalgebruiker heeft uitgenodigd om materiaal op te sturen. Daarbij speelt ook nog dat vreemdelingen soms een beter oog hebben voor bijzonderheden van Engels taalgebruik dan moedertaalsprekers. Er schuilt waarheid in het bekende gezegde: ‘familiarity breeds contempt’. Als voorbeelden van wat interessant kan zijn gebruikt Stoffel door hem ingezonden citaten die in het woordenboek opgenomen blijken te zijn, en hij toont zich bereid ‘blank slips’ op te sturen met instructies hoe ze in te vullen aan allen die bijdragen aan dit grootse woordenboek zouden willen leveren.

2.2 Hoppe’s *Supplement-Lexikon*

Een tweede onderneming waaraan Stoffel inhoudelijke steun verleende was Hoppe’s *Englisch-Deutsches Supplement-Lexikon*, bedoeld, zoals de titelpagina aanduidt, ‘als Ergänzung zu allen bis jetzt erschienen englisch-deutschen Wörterbüchern’.⁶

Adalbert Hoppe (1827-1894) moet een man naar Stoffels hart zijn geweest.⁷ Net als hij noemde Hoppe onvermoeid gebruiksgevallen die hij tegenkwam in zijn diverse lectuur. Wat hij niet of niet naar behoren beschreven vond in de bestaande werken bracht hij onder in een lange reeks bijdragen in het *Archiv für das Studium der neueren Sprachen*, in de wandeling bekend als *Herrig’s Archiv*, zo genoemd naar (mede)oprichter Ludwig Herrig (1816-1889), die het vele jaren bleef redigeren.

Dit materiaal bracht hij, na verdere bewerking, in 1871 onder in zijn *Supplement-Lexikon*, dat, wederom geheel naar Stoffels hart, ook aparte artikelen bevatte over Engelse realia, zoals bijvoorbeeld de inrichting van het Engelse parlementaire stelsel en de regels van het cricket-spel. Dergelijke kennis van land en volk was immers onontbeerlijk voor het goede begrip van een veelheid van Engelse teksten. Herrig toonde zich in een lange recensie vol lof over het werk.⁸

Aard en inhoud van dit werk bewoog tal van taalkenners, onder wie Cornelis Stoffel, ten behoeve van een tweede druk aanvullingen op te sturen. Toen na veel vertraging de ‘Erste Abteilung: A – Close’ van die druk in 1888 eindelijk het licht zag,⁹ werden in de voorrede de inzenders door Hoppe, die zich op de titelpagina afficheerde als ‘Professor am Berlinischen Gymnasium zum grauen Kloster’, naar behoren bedankt.¹⁰ Voorafgaande aan een kale lijst met zo’n dertig namen krijgen enkelen ook nog een uitvoeriger compliment. Als eerste een zekere Hermann Kindt (Neu-Strelitz), die hem steeds van nabij heeft bijgestaan. Dan volgt:

Der nächste Dank gebührt Herrn C. Stoffel in Amsterdam für eine Reihe von Beiträgen, welche derselbe, obgleich dem Verfasser persönlich vollständig unbekannt, mit grosser Sorgfalt sammelte, so wie er auch weiterhin bei Feststellung zweifelhafter und dunkler Wörter seinen gütigen Rat auf bereitwilligste gewährt hat. (p. [v]).

⁶ Bunt (1964: 218) is de enige die vermeldt dat Stoffel in *Taalstudie* artikelen publiceerde ‘met aanvullingen op bestaande woordenboeken, zoals dat van Webster, of op Hoppe’s *Supplement-Lexikon*’, maar noemt niet zijn rechtstreekse bemoeienis met Hoppe’s woordenboek.

⁷ Zie over hem het uitvoerige levensbericht van Immanuel Schmidt, ‘Andenken an Adalbert Hoppe’, *Herrig’s Archiv*, 95 (1895), 153-162.

⁸ *Herrig’s Archiv*, XXVI, 47. Band (1871) 172-179.

⁹ Nadat dit boek in 1878 uitverkocht raakte, werd voor mei 1880 een tweede druk aangekondigd, maar die zag dus pas in 1888 het licht. Deze details worden genoemd in de recensie van W. Sattler, *Englische Studien*, 12 (1889) 115.

¹⁰ De Duitse titel ‘Professor’, zo moet opgemerkt, was anders dan in Nederland niet verbonden aan het bekleden van een universitaire leerstoel. Hij kon van staatswege worden toegekend aan personen die zich op wetenschappelijk terrein bijzonder verdienstelijk hadden gemaakt.

Het was de bedoeling dat deze tweede druk in vier afleveringen zou verschijnen, maar dat zou er niet van komen. In 1893 verscheen nog een vervolg over het traject ‘Close – Do’, aangeduid als ‘Erste Hälfte der zweite Abteilung’, maar daarmee was het afgelopen.¹¹ Al vanaf 1885 was Hoppe steeds meer komen te lijden aan gezondheidsklachten en in 1894 bezweek hij aan een tweede hartaanval. De trage voortgang werd door critici echter ook geweten aan een al te grote volledigheidssdrang bij het onderbrengen van de 40.000 citaten die hij sinds de eerste druk zelf of via anderen had verzameld.

Ook moet opgemerkt dat er steeds meer woordenboeken van het Engels beschikbaar kwamen, die het bestaansrecht van een *Supplement-Lexikon* verkleinden. Zo begonnen inmiddels de afleveringen van de OED te verschijnen, zag in de U.S. de befaamde *Century Dictionary* (1889-1891) het licht en zat men bij de grote Webster dictionaries ook niet stil.

Niettemin was het *Supplement-Lexikon* enige tijd een belangrijke *Fundgrube* dat met zijn vele citaten de correcte beschrijving van de Engelse taal kon helpen bevorderen en dat ook dienst kon doen bij de samenstelling van nieuw te ontwikkelen woordenboeken.

3. Bewerking van bestaande woordenboeken Engels en Duits

3.1. William James, *Wörterbuch der englischen und deutschen Sprache*

Hoppe moge Stoffel dan niet persoonlijk gekend hebben, zijn werk zal hem wel bekend zijn geweest via de vele artikelen die deze Nederlandse vakgenoot bijdroeg aan tijdschriften als *Englische Studien*, *Anglia* en *Herrig's Archiv*. Stoffel had inderdaad in de Duitse anglistiek een stevige reputatie opgebouwd.¹² Het hoeft dan ook niet te verbazen dat Stoffel door uitgever Bernhard Tauchnitz werd aangezocht het *Wörterbuch der englischen und deutschen Sprache* van de hand van een zekere William James (fl. 1846-1885) nieuw te bewerken. Deze heruitgave verscheen in 1890 als ‘31. Aufl. vollst. neu bearb. von C. Stoffel’; de beschrijving op de Engelse titelpagina luidde: ‘thoroughly revised and partly rewritten by C. Stoffel’.¹³

In het Engelse voorwoord – er is ook één in het Duits – kenmerkt Stoffel de heruitgave als ‘practically a complete recast of a work which has for so many years enjoyed the favour of an ever-widening public’ (p. v). Hij wijst op de verbeterde typografie, de nu strikt alfabetische volgorde van de ingangen en meldt dat daarin hoofdletters alleen worden gebruikt wanneer die deel uitmaken van het woordbeeld in de talen in kwestie.¹⁴ Inhoudelijk belangrijk was het bij de tijd brengen van het taalgebruik:

In the English-German part great pains have been bestowed on the enlargement of the English vocabulary, and no efforts have been spared towards bringing it on a level with contemporary usage in speech and current literature, while on the other

¹¹ Dit gedeelte werd lovend gerecenseerd door Herman Hager in *Englische Studien*, 19 (1894) 437-439. In de exemplaren in onze Nederlandse bibliotheken vinden we het doorgaans bijgebonden met de eerste aflevering ‘A – Close’.

¹² Zijn kwaliteiten werden zo hoog aangeslagen dat hem in Tübingen zowel als in Jena een leerstoel werd aangeboden. Beide keren meende hij die echter om gezondheidsredenen niet te moeten aanvaarden. Van het aanbod van de Duitse professoraten wordt terloops gewag gemaakt in Gunning (1901: 473), een bron waarop Pak-Meijer (2009: 5) de aandacht vestigde. De gebeurtenissen rond het uiteindelijk om dezelfde redenen geweigerde Groningse hoogleraarschap worden het meest uitvoerig vermeld in Bunt (1964: 219-220).

¹³ Het in de UBA aanwezige exemplaar draagt de handtekening van W. van der Gaaf. Zie over deze verdienstelijke anglist (1867-1937) het levensbericht door A.E.H. Swaen (1942).

¹⁴ In oudere woordenboeken was het niet ongewoon om alle ingangswoordjes geheel in kapitalen af te drukken. Dit kon dus geen uitsluiting geven of een woord al dan niet met een hoofdletter diende te worden geschreven. Ook de *Grote Van Dale* zetten de ingangen nog tot en met de zevende druk (1950) geheel in kapitalen. In de *Koene's* heerste de gewoonte om de beginletter van alle ingangswoordjes in kapitaal te zetten. Pas vanaf de 18de druk (1937) werd deze hoofdletter alleen gezet bij die woorden waarvoor dat volgens de spellingvoorschriften vereist was.

hand, to gain space, such antiquated words have been expunged as are met with in obscure authors of a bygone age only.

Het Duits-Engelse deel volgt de *Neue Orthographie* van 1879-1880, waarbij echter zorg is gedragen dat wie nog een woord in de oude spelling opzoekt daar de verwijzing vindt naar het nieuw gespelde woordartikel. Ook hier is het taalgebruik gemoderniseerd:

The German vocabulary has been considerably enlarged by the insertion of new words born from the requirements of contemporary life. English equivalents are given as are actually used in the spoken and written speech of cultured Englishmen of the present day.

3.2. J.E. Wessely, *Neues Englisch-Deutsches und Deutsch-Englisches Taschenwörterbuch / A new pocket dictionary of the english and german languages*.

Naast dit woordenboek Engels en Duits heeft Ignaz Emanuel Wessely (1841-1900) nog een aantal andere dictionnaires op zijn naam, waarin het Engels tegenover het Frans, Italiaans, Spaans en Zweeds wordt geplaatst. In verschillende gedaante zijn verscheidene daarvan tot aan het midden van de twintigste eeuw in omloop gebleven, getuige de beschrijving van de talrijke exemplaren die vooral in de US nog antiquarisch worden aangeboden.¹⁵

Van het deel Duits en Engels bestaan edities die in catalogi worden beschreven als ‘revised, altered, and greatly enlarged by C. Stoffel (1845-1908) and George Payn; assisted by Georg Berlitz (1850-)’. Het boek werd ca. 1865 bij Tauchnitz uitgebracht, maar kende ook al vroeg uitgaven in Engeland (bij Routledge) en de US (bij D. McKay). Wat Stoffel hier precies aan deed, en wanneer dat was, is moeilijk vast te stellen. De vroegste vermelding van deze vermeerderde uitgave die ik heb gevonden dateert van 1895.¹⁶

Het was kennelijk een handig gebruikswordenboek zonder bijzondere wetenschappelijke standing. Anders dan het bovengenoemde werk van William James komt het dan ook niet voor in de bronnenlijst voor het grote woordenboek van Muret-Sanders, dat nu aan de orde komt.

4. Bijdrage aan de totstandkoming van de *Muret-Sanders*

Stoffels meest prestigieuze bijdrage aan de Duits-Engelse lexicografie was ongetwijfeld zijn aandeel in de totstandkoming van het *Encyklopädisches Wörterbuch der Englischen und Deutschen Sprache*, naar zijn hoofdauteurs doorgaans korthedshalve aangeduid als de *Muret-Sanders*. Het is één van de grote werken waarmee de uitgever Langenscheidt zich in de negentiende eeuw wist te onderscheiden.

Gustav Langenscheidt (1832-1895) wilde met zijn uitgeverij in een door hem persoonlijk gevoelde behoefte voorzien.¹⁷ Na zijn afgesloten opleiding voor de handel bereisde hij tussen 1851 en voorjaar 1853 uitgebreid de Duitse buurlanden en werd hij overtuigd van de noodzaak de daar gebezigde talen te kunnen verstaan en gebruiken. Zoals hij zei: ‘Es ist ein wahrhaft peinliches Gefühl, unter Menschen nicht Mensch zu sein und seine Gedanken austauschen zu können’. Als eerste hulpmiddel stelde hij samen met de docent Charles

¹⁵ Over Ignaz Emanuel Wessely heb ik in de mij ter beschikking staande bronnen slechts kunnen vinden dat hij in 1841 te Wenen werd geboren en in 1900 te Berlijn is overleden.

¹⁶ De Tilburgse UB herbergt een 28ste ed. uit 1904.

¹⁷ Een voorname bron over de zich Gustav noemende Johann Ludwig August Langenscheidt is het aan hem gewijde lange artikel in de *Allgemeine Deutsche Biographie (ADB)*, Bd. 51, 1906, 581-588. In meer gecondenseerde vorm zijn de saillante gegevens over de man en zijn uitgeverij te vinden op de Duitse Wikipedia.

Toussaint (1813-1877) een reeks *Unterrichtsbrieft* op die als zelfstudie cursus Frans kon dienen. Om de taal te kunnen gebruiken moest ook de uitspraak worden gekend en daarvoor ontwierpen beide auteurs een uitgebreid klankschrift op basis van de Duitse spelling met waar nodig toevoeging van diakritische tekens. Vermelding van deze ‘Methode Toussaint-Langenscheidt’ sierde later als extra aanbeveling menige titelpagina. Toen bleek dat niemand de cursus Frans wilde uitgeven, richtte Langenscheidt in 1856 zelf maar een uitgeefmaatschappij op. Vijf jaar later ontstond een vergelijkbare brieven cursus voor het Engels en in 1904 bestond die ook al voor het Russisch en het Spaans, en waren die voor Hongaars, Italiaans, Nederlands, Roemeens en Zweeds ‘in Vorbereitung’.¹⁸ Daarnaast werd ook een brede selectie van andere leermiddelen ontwikkeld.

Voor de diepere bestudering van de belangrijkste buurtalen ontwikkelde de ambitieuze jonge uitgever tevens omvangrijke tweetalige woordenboeken, te beginnen voor het Duits tegenover het Frans. Met de uitvoering van het deel Frans-Duits werd de romanist Karl Sachs (1829-1909), leraar aan het Brandenburgs gymnasium, belast. Tussentijds ontving deze welkome ondersteuning van de meer doortastende Césaire Villatte (1816-1895), telg uit een naar Duitsland uitgeweken Franse familie, aan wie vervolgens ook de regie werd toevertrouwd over het deel Duits-Frans. Het deel Frans-Duits zag het licht in 1869, waarna het nog tot 1880 duurde voordat het karwei was geklaard en men kon beschikken over het volledige *Encyklopädisches französisch-deutsches und deutsch-französisches Wörterbuch*, korthedshalve de *Sachs-Villatte*. De 4000 pagina’s van dit omvangrijke werk waren ondergebracht in vier banden met een buitenwerkse omvang van 27 x 18,5 cm, en een bladspiegel van 22,5 x 14 cm, een boekformaat dus iets ruimer bemeten dan onze *Grote Van Dale*. De twee banden van een qua omvang gehalveerde *Hand- und Schulausgabe* verschenen respectievelijk in 1873 and 1881.

Gelijktijdig met de verschijning van het Frans-Duitse deel in 1869 sloot de voortvarende Langenscheidt een contract met Eduard Muret (1833-1904) ter voorbereiding van een tegenhanger voor Duits en Engels, het woordenboek waarbij Cornelis Stoffel in de eindfase zou worden betrokken en waaraan we derhalve wat uitgebreider aandacht willen besteden. Muret, evenals Villatte afkomstig uit een Hugenotenfamilie, was een prominente figuur in de Duitse Hugenotengemeenschap en schreef talrijke verhandelingen over de geschiedenis van deze bevolkingsgroep. In 1864 werd hij benoemd aan de Luisenschule¹⁹ in Berlijn, waarna hij in 1867 de lesbevoegdheid voor Frans en Engels verwierf.²⁰

Het werken aan het woordenboek vergde enorm veel tijd. Het manuscript omvatte uiteindelijk 8000 dichtbeschreven bladzijden. De planning om in 1890 eindelijk het volledige deel Engels-Duits in druk te doen verschijnen werd gedwarsboord door de publicatie van de Amerikaanse *Century Dictionary* (1889-1891). Het was typerend voor de perfectionist Langenscheidt, die kosten noch moeite spaarde om zijn werken aan de hoogste eisen te laten voldoen, dat hij op dit cruciale moment een groep taalkundig geschoolde hulpkrachten aantrok om de nu beschikbaar gekomen extra gegevens in de kopij te verwerken.²¹ Zo kwam Engels-Duits alsnog redelijk snel in 1891 van de pers.

De uitvoering van het deel Duits-Engels werd in handen gegeven van Daniel Sanders (1819-1897), een ervaren lexicograaf die onder andere het hooggeschatte driedelige *Wörterbuch der deutschen Sprache mit Belegen von Luther bis auf die Gegenwart* (1859-1865) al op zijn

¹⁸ Gegevens ontleend aan een prospectus uit dat jaar.

¹⁹ Luisenschulen, een categoriale naam voor een type meisjesschool, zijn nog steeds te vinden in verschillende Duitse steden. Sommigen noemen zich nu Luisengymnasium. De Luisenschule in Düsseldorf, geopend in 1837, is genoemd naar haar beschermvrouwe Luise von Anhalt-Bernburg (1799-1882), later door haar huwelijk Prinzessin von Preussen. Andere zouden (volgens Wikipedia) genoemd zijn naar Königin Luise von Preussen (1776-1810), gemalin van Friedrich Wilhelm III (1770-1840) en moeder van Keizer Wilhelm I. (1797-1888).

²⁰ De *Allgemeine deutsche Biographie* (Bd. 51, 1906, 584) meldt dat hij zijn kennis van het Frans ook ten nutte maakte bij de tweede, derde en vierde tekstcorrectie van de *Sachs-Villatte*.

²¹ *Ibid.* (1906, 585).

naam had. Naast de gebroeders Grimm, op wier woordenboek hij steekhoudende kritiek leverde,²² geldt hij (aldus Wikipedia) als een van de belangrijkste Duitse lexicografen van de 19^e eeuw. De bronnenlijst van de *Muret-Sanders* vermeldt in de rubriek Deutsche Wörterbücher niet minder dan vijf titels onder zijn naam.

In een persoonlijk voorwoord bij het Duits-Engelse deel, gedateerd twee maanden voor zijn overlijden op 11 maart 1897, laat Sanders weten dat hij, door Gustav Langenscheidt benaderd om de samenstelling van dit werk voor zijn rekening te nemen, deze aanried een jongere kracht te zoeken. Maar Langenscheidt vond dat hij nu eenmaal de meest bekwame persoon was om dit te doen, en ook vanwege de bestaande sterke vriendschapsbanden liet Sanders zich overhalen.

Toen hij in 1897 op 77-jarige leeftijd overleed, kon er een opvolger worden gevonden in Immanuel Schmidt (1823-1900), iemand weliswaar van evenzeer gevorderde leeftijd, maar, naar het zich liet aanzien, van nog ongebroken levenskracht.²³ Hij had op dit moment al een menigte publicaties op zijn naam met betrekking tot de Engelse taalkunde, literatuur en cultuur,²⁴ en had zich op lexicografisch gebied bewezen door tezamen met Gustav Tanger in 1896-1897 een *Wörterbuch der englischen und deutschen sprache für hand- und schulgebrauch* samen te stellen.²⁵

Schmidt had het voordeel dat hij aan het begin van zijn carrière min of meer noodgedwongen een aantal jaren in Groot-Brittannië had doorgebracht, zodat hij een intieme kennis van de Engelse taal en het Engelse leven had verworven. Na zijn optreden in het revolutiejaar 1848 als volksvertegenwoordiger in zijn geboortestad Halberstadt, was hij namelijk veroordeeld tot een jaar vestingstraf in Magdeburg en kreeg hij een voorlopig verbod in Duitsland een leraarsambt te vervullen. In 1850 besloot hij daarom zijn heil in Groot-Brittannië te zoeken, waar hij zich acht jaar lang door het leven sloeg als leraar Duits, eerst privé en vervolgens aan de universiteit van Aberdeen en van 1854-1858 in een beter betaalde baan aan het Cheltenham College. Daarna lag de weg weer open voor een carrière in Duitsland, die hij afsloot als leraar aan de Hauptkadettenschule in Gross-Lichterfelde (1879-1894), de vermaarde militaire academie in een stadsdeel van Berlijn.

In 1897 belast met voltooiing van de *Muret-Sanders* moest hij er zorg voor dragen dat hij binnen de daarvoor gestelde termijn zou blijven. Voor dit doel achtte hij het toen raadzaam een bekwame hulpkracht bij deze taak te betrekken. In een eigen voorwoord, gedateerd juni 1899, meldt hij dit in de volgende bewoordingen:

Eine wesentliche Förderung des Werkes habe ich dadurch bewirkt, dass es mich gelungen ist, Herrn Cornelis Stoffel in Nymwegen, dessen Name in jeder Hinsicht eine volle Bürgschaft bietet, sowohl zur Bearbeitung von zwei Buchstaben als zu einmalige Durchsicht der Korrekturbogen zu bewegen (p. viii).²⁶

²² Hij deed dat in *Das Deutsche Wörterbuch von Jakob und Wilhelm Grimm kritisch beleuchtet* (1852-1853).

²³ De gegevens over Immanuel Schmidt zijn ontleend aan het herdenkingsartikel door John Koch, *Englische Studien*, 29 (1901) 188-191.

²⁴ We noemen hier zijn *Lehrbuch der englischen Sprache*, *Grammatik der englischen Sprache*, schooledities van *Macbeth*, *Merchant of Venice* en *Julius Caesar*, *Milton's Jugendjahre* en een flink aantal recensies in *Herrig's Archiv*.

²⁵ De ondertiteling vermeldt dat hiervoor gebruik werd gemaakt van Felix Flügel's *Allgemeines englisch-deutsches und deutsch-englisches Wörterbuch*. Van het oorspronkelijk uit 1830 daterende *Vollständiges englisch-deutsches und deutsch-englisches Wörterbuch* van de hand van Johann Gottfried Flügel (1788-1855) was door zoon Felix Flügel (1820-1904) in 1892 onder licht gewijzigde titel een grondig herziene vierde editie uitgebracht. Volgens Koch (1901: 189) was het werk van het duo Schmidt en Tanger niettemin 'eine zum grossten teil selbstständige leistung'.

²⁶ Bunt (1964: 218-219) citeert hier de overeenkomstige passage in het Engelstalige voorwoord. In die versie is echter het belangrijke element van de 'wesentliche Förderung' niet tot uitdrukking gebracht.

Op 12 mei 1900 kwam Immanuel Schmidt echter onverwachts te overlijden, en wel (aldus Koch, 1901: 188) ‘am herzschat, wohl als folge eines unfalls, der ihn in den strassen Berlins betroffen’. Hij mocht dan de voltooiing van het grote woordenboek niet meer hebben kunnen meemaken, doch, zo vervolgt Koch (*ibid.*) ‘befindet sich jetzt die leitung in gleich trefflichen händen, in denen C. Stoffel’s dessen verdienste um die englische sprachwissenschaft den lesern dieser zeitschrift nicht besonders aufgezählt zu werden brauchen’. Volop lof dus voor Cornelis Stoffel.

Wat werd nu van Stoffel precies verwacht? In elk geval dus één correctiegang van de proefvellen van het hele woordenboek.²⁷ Welke twee letters hij onder handen moest nemen staat helaas nergens vermeld. Mogelijk waren het er vanwege het ontijdig overlijden van Immanuel Schmidt zelfs meer. In elk geval zullen het letters in het achterste deel van het alfabet zijn geweest. Hoe alles op dat moment in zijn werk ging is af te leiden uit wat Schmidt zelf in zijn voorwoord (p. iv) aangeeft.

Hij had, zo laat hij weten, het gedeelte vanaf het woord *Erbärmen*, kennelijk de plek waar Sanders was gebleven, tot aan het eind van de letter *K* zelfstandig bewerkt. Daarna werd wat als kopij werd opgezonden door zijn medewerkers door hem zorgvuldig herzien en waar nodig volledig omgewerkt. Het is aan te nemen dat Stoffel deze laatste werkwijze, bedoeld om de gang erin te houden, zal hebben voortgezet.

Swaen (1910: 182-183), die in deze tijd als zijn Nijmeegse buurman veel bij hem over de vloer kwam, schildert een beeld hoe Stoffel gedurende achttien maanden, omringd door drukproeven, dit werk ten einde bracht: ‘het geregelde werk aan Muret-Sanders hinderde hem niet; integendeel ’t ging hem, een geboren lexicograaf, gemakkelijk af’. Ook Stoffel zelf keek niet zonder weemoed terug op de voltooiing van de werkzaamheden waaraan hij zoveel voldoening had ontleend:

It is not without a feeling of wistful regret that I behold the completion of a work which for years together has taken up a large part of my working powers, and has exclusively engrossed me during the last eighteen months, but which has gradually become to me a labour of love in the best sense of the word.²⁸

Met Stoffel aan het roer bij de laatste loodjes, verscheen in 1901 het nog ontbrekende deel Duits-Engels van de ambitieuze onderneming.²⁹ Ook van deze eigenlijk nogal overladen grote *Muret-Sanders* verscheen een gereduceerde ‘Hand- und Schul-Ausgabe’, die een ware bestseller werd.

5. Een plan voor een Nederlands-Engels woordenboek

Bij Stoffels indrukwekkende bemoeienis met de Duitse lexicografie rijst onvermijdelijk de vraag of hij ook niet iets vergelijkbaars had kunnen doen ter verbetering van de situatie in Nederland. In Duitsland, waar de anglistiek op hoger niveau beoefend werd dan in het vaderland, bleek hij zich gemakkelijk aan te sluiten bij wat al bestond of in ontwikkeling was.

²⁷ Hoe buitengewoon zorgvuldig werd gecorrigeerd staat te lezen in *ADB*, Bd. 51 (1906) 587-588.

²⁸ Swaen (1910: 183) citeert hier naar eigen zeggen Stoffel’s ‘Epilogue’ bij het laatste deel. Deze passage is echter niet aanwezig in het woordenboekexemplaar in de Groningse UB.

²⁹ Het jaartal 1901 wordt gehanteerd in de documentatie van de uitgeverij. Dat houd ik dus aan in plaats van het jaar 1900 waarop het in de Groningse UB aanwezige exemplaar, behorende tot het ‘neuntes bis elftes Tausend’, staat gedateerd. Dat exemplaar, zo staat te lezen op p. iv in een berichtje met onderschrift Berlin 1900, is onderdeel van een ‘zweite (Stereotyp-) Auflage’, die afgezien van talrijke kleine verbeteringen identiek heet te zijn aan de eerste. Jaartallen in voorwoorden hebben betrekking op de (geplande?) afsluiting van de kopij. De verschijningsdatum kan later vallen. Wat Bunt (1964: 218-219) citeert als afkomstig uit deze ‘tweede druk’ stond natuurlijk ook al in de eerste.

In het vaderland was de situatie minder rooskleurig en zou er eigenlijk iets nieuws op poten gezet moeten worden.

Swaen (1910: 186) vertelt dat er inderdaad een plan in die richting bestond. Stoffel had de bedoeling ‘een uitvoerig Nederlandsch-Engelsch woordenboek uit te geven voor *praktisch* gebruik’ en had daarbij Swaen tot samenwerking uitgenodigd. Nadat reeds een voorlopig begin was gemaakt, zo meldt Swaen, verhinderde Stoffels noodlottige ziekte, de zwaarmoe-digheid die de laatste jaren van zijn leven in toenemende mate verduisterde, dat dit voornemen tot uitvoering kwam.

Hoe lang Stoffel met dit mogelijk aanvankelijk nog vage plan rondliep is niet bekend. De uitnodiging aan Swaen om mee te doen moet dateren uit de jaren 1898-1900, toen ze beiden in Nijmegen woonden en Swaen bij Stoffel in beeld kwam. Wat voor soort woordenboek moest dit worden? Wat werd precies bedoeld met het door Swaen cursief gezette *praktisch*? Hoe en bij welke uitgever moest het in de markt gezet worden, vraagt men zich af?

Hoe zou het zich bijvoorbeeld moeten verhouden tot het *Engelsch Woordenboek* (EN 1894; NE 1896) dat Stoffels jongere vakgenoot Karel ten Bruggencate (1849-1922), die in het tijdschrift *Taalstudie* met hem had samengewerkt, al voor uitgever Wolters had vervaardigd? Stoffel, die hem indertijd al enkele nuttige wenken had verstrekt, had, zo moet worden opgemerkt, beslist iets beters kunnen leveren.³⁰

Daar kwam het dus niet van, maar Swaen toog toch nog aan het werk met zijn aandeel, dat bij al zijn drukke werkzaamheden echter pas in 1933 onder de titel *Engelsch-Nederlandsch Woordenboek* in druk verscheen. Het had onderdak gevonden bij uitgever W.J. Thieme, die een vervanger had gezocht van het sterk verouderde woordenboek van Servaas de Bruin (4^e druk, 1898). Zonder het toeziend oog van Stoffel was het een wonderlijke vergaarbak geworden met vreemde curiosa; het mocht dan ook geen vervolgeditie beleven.

De markt voor woordenboeken Engels werd tot ver in de twintigste eeuw gedomineerd door het later op hoger peil gebrachte *Engels Woordenboek* van uitgever Wolters en het concurrerende *Kramers' Engels /Engels Handwoordenboek* van uitgever Van Goor. Wat de competente lexicograaf Stoffel voor die markt had kunnen betekenen moet speculatie blijven.

Verwijzingen

Bunt, G.H.V. (1964). ‘Dr. C. Stoffel, pionier der Nederlandse anglistiek’. *Levende Talen*, no. 224, 214-221.

Gunning, Wz., J.H. (1901). ‘Mededeelingen. Een eeredoctoraat’. *Tijdschrift voor Onderwijs en Opvoeding* 3: 473-475.

Koch, John. (1901). ‘Miscellen. Immanuel Schmidt †’. *Englische studien*, 29, 188-191.

Pak-Meijer, Hanna (2009). ‘Cornelis Stoffel, een pionier in de academische beoefening van de Engelse taal- en letterkunde in Nederland’. www.peeterheynsgenootschap.nl/e-meesterwerk

Posthumus, Jan (2011). ‘Karel ten Bruggencate (1849-1922): schoolman en schrijver van een woordenboek’.

Schmidt, Immanuel (1895). ‘Andenken an Adalbert Hoppe’. *Herrig's Archiv* 95, 153-162.

³⁰ Ten Bruggencate bedankt hem hiervoor in de voorrede (p. [v]) van het deel N-E van zijn *Engelsch Woordenboek*. Dit mocht echter niet verhinderen dat op zijn woordenboek zeer veel aan te merken viel. Zie Posthumus (2011: 32-34).

Swaen, A.E.H. (1910). 'Levensbericht van C. Stoffel'. *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde over het jaar 1909-1910*. Leiden: Brill, 169-187.

Wilhelm, F. A. (2005). *English in the Netherlands. A history of foreign language teaching 1800-1920*. Gopher Publishers, *passim* (see Index, Stoffel, p. 733).